

BIBΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Jean-Luc Pinol

Ο κόσμος των πόλεων
τον 19ο αιώνα

Μετάφραση

Ιωάννα Δουράμπεη, Έφη Κάννερ
Επιστημονική επιμέλεια
Ευγενία Μπουρνόβα
Πλέθρον, Αθήνα 2000

Με απόσταση εννέα χρόνων από την γαλλική πρωτότυπη έκδοσή του (*Le Monde des villes au XIXème siècle*, Hachette, Paris 1991), το βιβλίο του Ζ.-Λ. Πινόλ γίνεται προσιτό στο ελληνόφωνο κοινό από τις εκδόσεις Πλέθρον, με την επιστημονική επιμέλεια της Ευγενίας Μπουρνόβα και την προσεγμένη μετάφραση της Ιωάννας Δουράμπεη και της Έφης Κάννερ.

Καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Τουρ και διευθυντής του Κέντρου Ιστορικών Μελετών για την Πόλη, ο συγγραφέας αξιοποιεί τη μακρόχρονη ενασχόλησή του με τα θέματα της αστικής ιστορίας, για να επιχειρήσει μια πολύπλευρη ανάλυση της δυτικής πόλης το 19ο αιώνα, συγκρίνοντας διαφορετικές γεωγραφικές συγκυρίες. Γραμμένο με άμεσο ύφος και εύληπτο τρόπο, το βιβλίο αποτελεί ένα πολύ χρήσιμο βοήθημα για τη διδασκαλία και γενικότερα για τη μελέτη της ιστορίας των πόλεων. Έρχεται να προστεθεί στον περιορισμένο κατάλογο μελετών σχετικής θεματολογίας στη χώρα μας, που τα τελευταία χρόνια αρχίζει να πλουτίζεται με την έκδοση νέων μελετών.

Η μελέτη εντοπίζεται χρονικά στο 19ο αιώνα, περίοδο η οποία κατά γενική διαπίστωση εγκαινιάζει την αρχή μιας τεράστιας αύξησης που προκάλεσε την έκρηξη της παραδοσιακής δυτικής πόλης. Οι αριθμοί που ο συγγραφέας παραθέτει στην εισαγωγή δίνουν ένα μέτρο της εκπληκτικής μεταλλαγής που γνώρισαν

οι πόλεις και υποδηλώνουν το εύρος των δημογραφικών και κοινωνικών ανατροπών που τη συνόδευαν. Στην Ευρώπη ο αστικός πληθυσμός αυξάνεται από 19 εκατομμύρια το 1800 σε 130 εκατομμύρια το 1910· το Λονδίνο των αρχών του 19ου αιώνα με τους 900.000 κατοίκους του αριθμεί τις παραρμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου περισσότερους από 4,5 εκατομμύρια κατοίκους – και πάνω από 7 μαζί με την ευρύτερη περιφέρειά του· το Παρίσι από τις 500.000 κατοίκους περνά στα 3 εκατομμύρια. Ο εκρηκτικός χαρακτήρας της αύξησης είναι ακόμη εντονότερος στη Βόρεια Αμερική, όπου ο αστικός πληθυσμός αυξάνεται από 300.000 το 1800 σε 41 εκατομμύρια το 1910· μόνη η Νέα Υόρκη περνά από τους 60.000 κατοίκους στα 5 εκατομμύρια.

Ως προς τη γεωγραφική της εμβέλεια, η μελέτη εστιάζεται στους μετασχηματισμούς που σημειώθηκαν σε τέσσερις γεωγραφικές ενότητες, που βρίσκονται στον πυρήνα του δυτικού κόσμου: τη Μεγάλη Βρετανία (όπου και ξεκίνησε η αστικοποίηση), τις γερμανόφωνες χώρες, τη Γαλλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι γενικές διαπιστώσεις της όμως μπορούν να αναχθούν εύκολα στο σύνολο των δυτικών χωρών, οι πόλεις των οποίων ακολούθησαν λίγο-πολύ ανάλογη πορεία.

Οι μελέτες για την πρόσφατη ιστορία του αστικού φαινομένου στο δυτικό κόσμο έχουν ήδη έναν περίπου αιώνα ζωής και μια δυναμική παραγωγή. Παραμένουν ωστόσο «εθνικές», δηλαδή προσδιορισμένες από την ιδιαίτερη κατάσταση των πόλεων στις διάφορες χώρες, όσον αφορά στη θεματολογία και την οπτική τους· άλλοτε ασχολούνται με ένα συγκεκριμένο χώρο – μια πόλη ή ένα προάστιο – και άλλοτε με μια συγκεκριμένη οπτική – μια πτυχή της αστικοποίησης. Έτσι, αν και αυτό που θα ορίζαμε ως ολιστική προσέγγιση της πόλης στη φάση του μετασχηματισμού της δεν έχει ακόμη συγκροτηθεί, σημαντικά έργα όπως εκείνα του Η. J. Dyos (Αγγλία), του S. Thernstrom (ΗΠΑ), W. Conze (Γερμανία), J.

Gaillard και G. Jacquement (Γαλλία) έχουν προσδιορίσει μια ευρύτατη ποικιλία θεμάτων: κατοικία, οικοδομή, χρήση και ιδιοκτησία της γης, μεταφορές, δημοτική διοίκηση και πολιτική, οικονομική διαχείριση, εργασία και βιομηχανική οργάνωση, υγιεινή, οικογένεια, πληθυσμός, κοινωνικές τάξεις, ελίτ, υποκουλτούρες, εγκληματικότητα, συγκρούσεις, φιλανθρωπία, αρχιτεκτονική και αισθητική της πόλης κ.ά. Πρόκειται για ένα μοναδικό εύρος πεδίων έρευνας, στα σημεία αλληλοτομίας διαφορετικών επιστημονικών τομέων, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν τις ψηφίδες ενός μωσαϊκού, που όμως δεν έχουν ακόμη συντεθεί σε μια «ιστορική σχολή».

Πρόγραμμα ιδιαίτερα φιλόδοξο στη σύλληψή του και σίγουρα συλλογικό στην πραγματοποίησή του, η σύνθεση αυτή βρίσκεται στην αφετηρία των επιστημάνσεων που ο Πινόλ διατυπώνει στην εισαγωγή της μελέτης του προκειμένου να οριοθετήσει τη δική του προσέγγιση. Ο συγγραφέας ξεδιπλώνει τις ποικίλες πτυχές του αστικού φαινομένου μέσα από μια συγκριτική οπτική, η οποία του επιτρέπει να αξιοποιήσει τις προσεγγίσεις και τη θεματολογία των διαφόρων εθνικών σχολών και να πλησιάσει την πόλη σε διάφορα επίπεδα: στο επίπεδο ευρύτερων συστημάτων που συνδέουν τις πόλεις μεταξύ τους και κάνουν κατανοητές τις αλλαγές του ρυθμού αύξησης και της διάρθρωσης των αστικών χώρων· στο επίπεδο των αντιλήψεων που είχαν οι άνθρωποι της εποχής για την πόλη· στο εσωτερικό της πόλης, στους χώρους και τα κτήρια που διαμόρφωσαν το πλαίσιο της ζωής των κατοίκων· στο επίπεδο των σχέσεων εξουσίας και των έντονων ανισοτήτων που επιβλήθηκαν στην καθημερινή ζωή, κινητοποιώντας αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις. Η συνδυασμένη και αναλυτική εξέταση των θεμάτων αυτών με συγκριτικό τρόπο για διαφορετικές πραγματικότητες συνιστά και την ιδιαίτερη συμβολή του βιβλίου του Πινόλ στο πεδίο της ιστορίας του αστικού φαινομένου.

Γύρω από τα βασικά αυτά θέματα οργανώνονται τα περιεχόμενα του βιβλίου, με πρωταγωνιστή τη δυτική πόλη και καταλύτη την εκπληκτική αύξηση που γνώρισε στην περίοδο που ονομάζει αιώνα της αστικής ανάπτυξης.

Πρώτο θέμα οι διαστάσεις της αστικοποίησης, το εύρος των ανατροπών, τα χαρακτηριστικά μεγέθη πληθυσμού, έκτασης και δραστηριοτήτων· μεγέθη στα οποία αδυνατούσε να ανταποκριθεί ακόμη και η λέξη –ο όρος πόλη– με την έννοια που είχε προσλάβει κατά τους προηγούμενους αιώνες. Η μελέτη του μεγέθους της πόλης δεν είναι εύκολο έργο. Ο ποσοτικός, στατιστικός, ορισμός αποδεικνύεται κριτήριο φαινομενικά μόνο αντικειμενικό, και το ελάχιστο κρίσιμο όριο πληθυσμού για την πόλη ποικίλλει σημαντικά ανά γεωγραφική ενότητα, όπως επίσης και οι δείκτες αστικοποίησης, π.χ. η αναλογία αστικού προς συνολικό πληθυσμό, ο ρυθμός αύξησης του αστικού πληθυσμού. Αντίθετα, διαπιστώνεται σταθερά ότι το μέγεθος της πόλης προκαλάσει επιτάχυνση στο ρυθμό αύξησής της. Αστικοποίηση και εκβιομηχάνιση συνδέθηκαν στενά. Οι μεταλλάξεις που υπέστησαν οι δυτικές κοινωνίες αντανακλώνονται στις ανατροπές των παλιών οικιστικών δικτύων και των ιεραρχιών των αστικών κέντρων και συνδέθηκαν σε κάθε χώρα με τη διαφορετική ένταση που προσέλαβαν διάφοροι παράγοντες: μεταφορές, ενέργεια, μεταναστεύσεις κ.λπ. Το μέγεθος και οι λειτουργίες των πόλεων δεν άφησαν ανεπηρέαστη την εξέλιξή τους. Ο Πινόλ προσεγγίζει τη διαφοροποίηση των λειτουργιών των πόλεων μέσω της γνωστής τυπολογίας πόλεων, η οποία όμως διευκολύνει τον εντοπισμό των σημαντικότερων χαρακτηριστικών που συνδέθηκαν με τις διάφορες μορφές ανάπτυξης –βιομηχανία και εξόρυξη, μεταφορικές και εμπόριο, υπηρεσίες διοικητικές ή αναψυχής (θέρετρα)– ενώ οι μητροπόλεις συσσωρεύσαν σε διαφορετικούς βαθμούς όλες τις λειτουργίες.

Δεύτερο θέμα της μελέτης η δραστητική αλλαγή που επήλθε στην αντίληψη που οι άνθρωποι είχαν για την πόλη, αντίληψη που προσανατόλισε και τη δράση τους μέσα σ' αυτήν. Η τεράστια αύξηση και η νέα κατάσταση των πόλεων διέγειρε την κοινωνική φαντασία σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η πόλη βρέθηκε στο επίκεντρο των διενέξεων, και η εκρηκτική ανάπτυξή της, που ανασυνέθεσε τα κέντρα εξουσίας, τις κοινωνικές ιεραρχίες και τους τρόπους διαβίωσης, τροφοδότησε κάθε είδους όνειρα και εφιάλτες. Πολιτικές, ηθικές και αισθητικές ανησυχίες, φόβοι για την υγιεινή κ.ά. κυριαρχούν στις εικόνες που έδωσαν γιατροί, δημοσιογράφοι, στατιστικοί, άνθρωποι των γραμμάτων, πολιτικοί ή φιλόσοφοι. Οι αντιλήψεις δεν ήταν παντού οι ίδιες, όμως γενικά οι πιο αισιόδοξες αντιλήψεις συνδέθηκαν με το φιλελευθερισμό, η ακραία απαισιοδοξία με το συντηρητισμό. Σταδιακά, καθώς η αστικοποίηση θριάμβευε και οι έλεγχοι των δεινών εντεινόταν, οι φόβοι υποχωρούσαν και οι θετικές εκτιμήσεις υπερεπέρσυναν, η πόλη έγινε αντικείμενο περηφάνιας και επικράτησε η πίστη στο μέλλον.

Οι μεταβολές στη δομή των πόλεων αποτελούν το τρίτο θέμα του βιβλίου. Οι παλιές πόλεις, με τις διαστάσεις τους προσαρμοσμένες στην απόσταση βαδίσματος του πεζού, ήταν ανέτοιμες να δεχτούν τους τεράστιους αριθμούς κατοίκων που συσσωρεύουν η αστικοποίηση. Οι πυκνότητες έφτασαν σε εκρηκτικά μεγέθη (π.χ. Παρίσι: 1.500 κάτοικοι ανά εκτάριο στο κέντρο), το αστικό έδαφος κατέστη αγαθό εν ανεπαρκεία και οι τιμές του απογειώθηκαν –ιδιαίτερα στις αμερικάνικες πόλεις– γεγονός που επέφερε την εντατική εκμετάλλευση της γης, με την καθ' ύψος οικοδόμηση. Οι συνθήκες αυτές έκαναν επιτακτική την ανάγκη αναθεώρησης της αντίληψης για την πόλη και την αναζήτηση νέων μορφών οργάνωσης του αστικού χώρου, τόσο για τις νέες πόλεις όσο και για την επέκταση και αναμόρφωση των

παλιών. Επεμβάσεις αναμόρφωσης, εξυγίανσης και ανακατάταξης των λειτουργιών στις μεγάλες πόλεις, όπως Λονδίνο, Παρίσι και Βιέννη, καταγράφηκαν και επέβαλαν την εξειδίκευση των λειτουργιών και των κοινωνικών ομάδων, επηρέασαν την εξέλιξη της πολεοδομίας. Η ανασύνθεση αυτή ευνοήθηκε από την ανάπτυξη των αστικών συγκοινωνιών, που σχετίστηκαν άμεσα με την άνθηση των προαστίων. Η διάρρηξη του αστικού χώρου προκάλεσε τη στροφή των τοπικών αρχών στη λήψη μέτρων ελέγχου για την υγιεινή διαβίωση – δίκτυα ύδρευσης, αποχέτευσης, φωτισμού, δημόσια πάρκα (τα 337 εκτάρια του Central Park της Νέας Υόρκης αποτέλεσαν θέμα γύρω από το οποίο στράφηκε η προεκλογική εκστρατεία των δημοτικών αρχών). Συχνότατα με αφετηρία θλιβερά γεγονότα, οι πολεοδομικοί κανονισμοί συστηματοποιήθηκαν προς το τέλος του αιώνα, θέτοντας τους όρους του παιχνιδιού ανάμεσα σε ιδιωτικά και δημόσια συμφέροντα.

Η κατασκευή των κατοικιών, ζήτημα κεντρικό για τη μελέτη του αστικού φαινομένου, παρουσιάζεται στο τέταρτο κεφάλαιο. Οι ιστορικές μελέτες έχουν εστιαστεί στους όρους παραγωγής της κατοικίας και κυρίως στο ζήτημα της ιδιοκτησίας, και οι ερμηνείες τους δεν είναι ούτε ενιαίες ούτε συνολικές. Ως γενική διαπίστωση παραμένει ότι η οικοδόμηση κατοικιών δεν ανταποκρίθηκε πάντα στις ανάγκες των αστικών πληθυσμών, με αποτέλεσμα τις κραυγαλέες αντιθέσεις στο μέγεθος, την ποιότητα και τις ανέσεις των κατοικιών. Οι διορθωτικές παρεμβάσεις στους νόμους της αγοράς, στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού, υπαγορευμένες από τον φόβο των επιδημιών ή της ηθικής διαφθοράς, υπήρξαν πολύ λίγο αποτελεσματικές. Οι τύποι των κατοικιών διαφοροποιήθηκαν ανάλογα με τα κοινωνικά στρώματα και διαμόρφωσαν διακριτά πρότυπα μεγέθους και νόρμες άνεσης. Για τις αστικές ελίτ, ο τύπος του ιδιωτικού μεγάρου διέθετε πολυτελείς και άνετους χώρους με ξε-

χωριστά δωμάτια για κάθε χρήση. Πιο απλές και χαμηλότερων αξιώσεων, οι κατοικίες των μεσαίων στρωμάτων διαφοροποιήθηκαν ωστόσο από τις κατοικίες των λαϊκών στρωμάτων μέσω της χαμηλής τους πυκνότητας. Τέλος, οι λαϊκές κατοικίες, μικροσκοπικές σε διαστάσεις και στερημένες από κάθε άνεση, αποτέλεσαν ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα του 19ου αιώνα. Πλήθος προτάσεων, ορισμένες από τις οποίες υλοποιήθηκαν από την εργοδοσία, έφεραν στο φως μοντέλα κατοίκησης και υποχρέωσαν τα λαϊκά στρώματα να εγκατασταθούν στις παρυφές των πόλεων.

Η δημογραφική συμπεριφορά των πόλεων αποτελεί κεντρικό θέμα της μελέτης της αστικής εξέλιξης. Ο συγγραφέας τονίζει τη σχέση ανάμεσα στη μεγάλη πυκνότητα των πόλεων και την ευπάθεια των πληθυσμών τους. Τα φυσικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, με την αυξημένη αναλογία των νέων ηλικιών, των γυναικών, την υψηλή γεννητικότητα αλλά και θνησιμότητα, δηλώνουν την άμεση σύνδεση που υπήρξε ανάμεσα στην αστική ανάπτυξη και τη στέγαση και στις συνθήκες ζωής. Η εικόνα αυτή άρχισε να μεταβάλλεται προς το τέλος του αιώνα, μετά τις προσπάθειες για βελτίωση των όρων της αστικής διαβίωσης για τα λαϊκά στρώματα. Η κινητικότητα του πληθυσμού υπήρξε επίσης ένα βασικό χαρακτηριστικό της αστικής δημογραφίας. Η πόλη, κόσμος σε διαρκή πληθυσμιακή ανασύνθεση και ανανέωση, γνώρισε μεγάλες κινήσεις του πληθυσμού της, και κυρίως του εργατικού. Οι τάσεις ένταξης ή φυγής των νεοεισερχομένων υπήρξαν ευθέως ανάλογες με το μέγεθος και την αρχαιότητα της πόλης. Οι μετανάστες που συνέρευσαν στις πόλεις, συμβάλλοντας στη δυναμική της αστικής ανάπτυξης, δεν συνιστούσαν ομοιογενή ομάδα. Η κατάρτιση, η θρησκεία τους, η οικονομική συγκυρία και ο τρόπος υποδοχής τους αποτέλεσαν σημαντικές παραμέτρους που ευνόησαν ή δυσχέρησαν την ένταξή τους στην πόλη.

Τελευταίο θέμα της μελέτης οι κοινωνικές ομάδες της πόλης. Η πόλη του 19ου αιώνα θεωρήθηκε προνομιακός χώρος κοινωνικής κινητικότητας. Η διαρκής ανασύνθεση του αστικού χώρου αποτέλεσε το πεδίο για τη μελέτη του κοινωνικού διαχωρισμού, δηλαδή της διαφορετικής κατανομής των κοινωνικών ομάδων σε αυτόν, σε συνάρτηση με τις μεταβολές της κοινωνικής αξίας των διαφόρων τοποθεσιών του. Η αναδιοργάνωση των ιεραρχιών της πόλης, που άνοιξε για κάποιες γενιές το δρόμο της κοινωνικής ανόδου, ενώ για άλλες σήμανε την ένταξη στα πλατιά εργατικά στρώματα, προκάλεσε έντονες αλλαγές στην επιλογή του τόπου κατοικίας και στους τρόπους ζωής. Οι κινήσεις των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, ευνοημένες και από την ανάπτυξη των μαζικών μέσων μεταφοράς, είναι χαρακτηριστικές. Οι ελίτ της πόλης απομακρύνθηκαν από τη γειτνίαση με τις κατώτερες κοινωνικά τάξεις, προς αναβαθμισμένες συνοικίες που ανταποκρίνονταν στις αυξημένες απαιτήσεις για άνετη ζωή. Στις κατώτερες βαθμίδες η επιλογή του τόπου κατοικίας (με έμφαση στα κέντρα των πόλεων) προσδιορίστηκε περισσότερο από τις ανάγκες εργασίας και κοινωνικότητας και λιγότερο από την ποιότητα της στέγασης, αν και πολυάριθμες προσπάθειες καταβλήθηκαν για την ενστάλαξη των μεσοαστικών προτύπων στα εργατικά στρώματα. Η πολιτική εξουσία στις πόλεις και οι προϋποθέσεις άσκησης της παρουσιάζουν μεγάλες αποκλίσεις από χώρα σε χώρα. Η πόλη υπήρξε το πεδίο όπου διαδραματίστηκαν τα κυριότερα πολιτικά γεγονότα του 19ου αιώνα, άλλοτε ως διακύβευμα μεταξυ κεντρικής και τοπικής εξουσίας και άλλοτε ως τόπος ακραίων κοινωνικών συγκρούσεων – Πίτερλου, Λυόν, Παρίσι, Λονδίνο.

Ο τρόπος ανάπτυξης των θεμάτων, η μεθοδική παρουσίαση και εξήγηση των εννοιών, η χρήση του υλικού τεκμηρίωσης προσδίδουν στο βιβλίο έναν εμφανή διδακτικό χαρακτήρα, χωρίς όμως να το περιορίζουν

αποκλειστικά στο ρόλο του επιχειρησιακού βοηθήματος για τα σχετικά πανεπιστημιακά μαθήματα.

Ο συγγραφέας δεν χρησιμοποιεί τον τυπικό τρόπο παραπομπών στις πηγές του, αλλά παραθέτει ένα ενδιαφέρον τεκμηριωτικό υλικό στο τέλος κάθε κεφαλαίου: ποσοτικά στοιχεία με στατιστικούς πίνακες, χαρτογραφίες κοινωνικών και οικονομικών δεικτών, ενίοτε ανέκδοτα ή συνταγμένα επί τούτου διαγράμματα πόλεων και σχέδια κατοικιών, εκτενή αποσπάσματα από κείμενα της εποχής και γενικά ποικίλα ντοκουμέντα, που «ζωντανεύουν» τις αναλύσεις του.

Το βιβλίο προσφέρει επίσης μια κατατοπιστική βιβλιογραφία, βρετανική, βορειοαμερικανική, γαλλική και γερμανική, με τα κλασικά και βασικά κείμενα αλλά και με νεότερες μελέτες, γενικότερες προσεγγίσεις και ειδικότερες αναλύσεις, η οποία επιτρέπει μια ενδιαφέρουσα εποπτεία του γνωστικού πεδίου.

Αν ο τρόπος γραφής και το άμεσο ύφος του κάνουν το βιβλίο προσίτο σ' ένα πλατύτερο κοινό, η πολύπλευρη και συγκριτική προσέγγιση του αστικού φαινομένου, σε μια ιδιαίτερα δημιουργική φάση του, απαραίτητη και στην κατανόηση των σημερινών ανατροπών που γνωρίζει η πόλη, το καθιστούν παράλληλα βασικό εργαλείο για ιστορικούς, πολεοδόμους, γεωγράφους, οικονομολόγους, κοινωνιολόγους και γενικά μελετητές του αστικού φαινομένου.

Είναι βέβαιο ότι, για τους τελευταίους αυτούς αναγνώστες, η απουσία αναφορών της μελέτης σε άλλα συστήματα πόλεων, π.χ. τη μεσογειακή, την ανατολική ή τη βαλκανική πόλη, γίνεται αισθητή ως κρίσιμη έλλειψη. Όμως αυτό μπορεί να λειτουργήσει θετικά ως ερέθισμα για μελέτες που πρέπει να γίνουν από μελετητές που βρίσκονται σε καταληλότερη θέση για να τις κάνουν.

ΒΙΛΑΜ ΧΑΣΤΑΟΓΛΟΥ

Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Τμήμα Αρχιτεκτόνων, ΑΠΘ